

KUTADGU BİLİG VE NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAMESİ'NDE DAİRE-İ ADLİYE DÜŞÜNCESİ

*Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU**

Öz

Tarihte bilinen ilk devlet olan Sümerler, onun siyasi kültürü üzerinde yükselen ilk imparatorluk olarak kabul edilen Akkadlar ve bu tecrübeyi tevarüs eden devletler dikkate alındığında Asya kıtası, Dünya siyasi tarihinin merkezinde bulunmaktadır. Bu siyasi miras sonrası (M.S. 7. Yüzyıl) Anadolu, Mısır, Hint, Pers, Türk, Arap, Çin ve Moğol Dünyasının İslamlaşması ile bu coğrafyadaki devletlerin daha kalıcı ve kurumsal bir görüntüye kavuştukları bilinmektedir. Bu coğrafyadaki en az altı bin yıllık siyasi tecrübeyi ihtiva eden ve bu tecrübeyi İslami bir zeminde yeniden yorumlayan Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi, siyaset bilimi alanında emsalsiz örnekler teşkil etmektedir. Türk ve İran devlet geleneklerini İslam siyaset düşüncesine kazandıran bu iki eser, adalet, ilim, ahlak, maliye, toplum, hâkimiyet, insan ve uluslararası ilişkileri ele almaktadır. Bu düşünceden süzülerek en mükemmel haline 1600'lerde ulaşan ve siyasetin adalete dayanması esasına dayalı olan Daire-i Adliye, yüzyıllarca Dünya siyasi tarihinde her hükümdarın en temel ve ilk siyasi ilkeleri olarak görülmüştür. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk Siyasetname'sinin orijinal metinlerine bağlı kalınarak, bu eserlerdeki siyasi düşünceler, Daire-i Adliye bağlamında analiz edilecektir.

Bu temel eserlerin incelendiği bu çalışmada, Türk-İslam Devletlerinin kalıcılığı ve kurumsallık ilkelerinin günümüz ve gelecek idareciler için de geçerli olduğu ve bunların özlü olarak takdimi hedeflenmiştir.

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, hseyhanlioglu2019@gmail.com, Gaziantep, Türkiye

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Siyasetname, Yusuf Has Hacip, Nizamülmülk, Daire-i Adliye.

THE THOUGHT OF THE CIRCLE OF JUSTICE IN KUTADGU BILIG AND NIZAMULMULK'S SIYASETNAME

Abstract

Considering the Sumerians, the first known state in history, which is considered to be the first empire to rise on its political culture, and the states that inherited this experience, the Asian continent is at the center of the world's political history. After this political legacy it is known that with the Islamization of the Anatolian, Egyptian, Indian, Persian, Turkish, Arab, Chinese and Mongolian worlds after the 7th century AD, the states in this geography gained an older and institutional image. These two works, which brought Turkish and Iranian state traditions to Islamic political thought, deal with justice, science, morality, finance, society, sovereignty, human and international relations. Through this thought The Circle of Justice, which reached its most perfect state in the 1600s and was based on the principle of politics being based on justice, has been seen as the most basic and first political principles of every ruler in the world political history for centuries. In this study, the political ideas in these works will be analyzed in the context of the Circle of Justice, adhering to the original texts of Kutadgu Bilig and Nizamülmülk's Siyasetname.

Examining these main works in the study, it is aimed to present the permanence and institutionalism principles of the Turkish-Islamic States as well for today's and future administrators and to present them concisely.

Keywords: *Kutadgu Bilig, Siyasetname, Yusuf Has Hacip, Nizamülmülk, Circle of Justice.*

GİRİŞ

Türk ve Müslümanların ortaklaşa Çinlileri yendiği savaş olan Talas savaşından sonra (751) kitleler halinde, sözünde döndüğü iddiasıyla bazen Kuteybe Bin Müslim komutasında zorla ama çoğunlukla gönüllü ve topluca olarak Müslümanlaşan Türkler; Karluk, Yağma ve Çiğil boylarına dayalı, ilk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar (840/1212) ile kurumsallaşarak ileri bir uygarlık kurdular.

Bu devlet Arap, Hint, Moğol, Fars, Çin ve Batı uygarlıkları ile temas halinde olarak edebiyat, matematik, coğrafya, tıp ve diğer bilim dallarında kurdukları ilk modern eğitim kurumları aracılığıyla her türlü bilimsel eserler üretmekteydi. Kendi yazısını ve matbaasını kullanan Uygurlara da dayanan Karahanlılar, çevresine göre kurdukları üstün medeniyet ile bilimsel eserlerin ilk örnekliklerini de ortaya koydular. Türk dili ve kültürünün hâkim olduğu, İslam öncesi değerleri de barındıran bir ortamda telif edilen Kutadgu Bilig (1070) de bu dönemde ortaya konan müstesna eserler arasındaki yerini aldı.

Yusuf Has Hacip tarafından Kaşgar kentinde kaleme alınan eser, Karahanlılar'ın hükümdarına ithafen yazılmıştır. Türk Siyaset Bilimi açısından emsalsiz kabul edilen Kutadgu Bilig, Türklerin Müslüman olduktan sonra devlet yönetme ruhunu yansıtan ilk eser olarak kabul edilmektedir.

Tarih boyunca pek çok devlet kuran Türklerin Müslüman hüviyetini kazandıktan sonra kaleme alınan, sevk ve idare hakkındaki eski devlet tecrübelerini de içeren bu eser aynı zamanda destansı bir anlatıya sahiptir. Eserin amacı, 11. yüzyıl Türklerin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek kuşaklara ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılaktır (İnalçık, 2005:12).

Kutadgu Bilig örneğinde olduğu gibi, idarecilere devlet idaresi konusunda tarihî tecrübeleri aktarmayı amaçlayan, idarecilerin yönetilenlere nasıl davranması gerektiği konusunda usul öğreten, devlet ve toplumun varlığının idamesi için zorunlu olan ilkeleri gösteren, devlet idaresinde karşılaşılan sorunların çözüme kavuşturulması noktasında tavsiyelerde bulunan (Kömbe, 2018: 203-204) bu edebî eserlerin en başında Kutadgu Bilig'le aynı çağda yazılmış olan Nizamülmülk Siyasetnamesi gelmektedir.

Genel anlamda nasihatname, daha dar manada ise siyasetname adı verilen bu edebî eserlerin telif edilme amaçlarını üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

1. Sultan olmak için gerekli özelliklerden ve saltanatın esas şartlarından, Sultan için lazım olanlardan ve zamana göre en iyi devlet örgütünün nasıl kurulabileceğinden, Sultanın dini ve ahlaki görevlerinden bahsetmektedir. Bunlara Nasihatu'l-Mulûk ve Tuhfetü'l-Mulûk denir.
2. Sultanın danışmanı yani vezirliğin gerekleri ve şartları, yetkileri, görevleri, halka karşı tutumu, iyi vezirlerden örnekler ve bunların öğütleri, önerileri konu edilir. Bunlara da genellikle Nasihatu'l-Vûzerâ, Tuhfetü'l-Vûzerâ vs. denir.
3. Genel siyasetnameler olarak, temel bilgilerin verildiği İbadet, tasavvuf, âlemin yaratılışı, insanların grupları, adalet, rüşvet, yönetim... gibi siyaset sanatı dâhil her türlü konuda yazılmıştır.

Bu anlamda Hind, Mısır, Anadolu ve Bereketli Hilal bölgesinde doğan bu siyasi düşünceler (Şeyhanlioğlu, 2023:s.147), tarihin bilinen ilk devleti olan Sümmeler, Akkadlar, Asurlular, Babililer, Medler, Persler, Hitit ve Mısır devleti arasında beş bin yıl yoğrulduktan sonra, Yunan düşünce sistemine kaynaklık

etmiş ve daire-i adliye şeklinde sekiz maddelik temel metne dönüşmüştür. Bu sürecin tamamını derleyen, sistematikleştiren ve buna *daire-i adliye (adâlet dairesi)* adını veren Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572) siyasetnamelerin özünü adalet esaslı sekiz madde halinde özetlemiştir.

Bu çalışmada öncelikle Kutadgu Bilig ardından Nizamülmülk Siyasetnamesi analiz edilmiş ve her iki eser, daire-i adliye bağlamında tartışılmıştır.

1. KUTADGU BİLİĞ VE YUSUF HAS HACİP

Türk tarihi kaynaklarında Karahanlılar dönemi hakkında yeterli bilgi olmadığı gibi bu devletin vatandaşı olan ve 1017-1077 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen "Balasagunlu Yusuf" hakkında da bilgiler yok denecek kadar azdır. Dönemin 'Kuz-Ordu' adıyla bilinen Balasagun şehrinde doğmuştur. Kendisinin tam bir biyografisi henüz oluşturulamamıştır. Büyük eseri boyunca adını bile sadece bir kez, "Kitap sahibi Yusuf, büyük has hacip, kendi kendine nasihat eder" başlıklı, son bölümünde anmıştır. Bu başlıktan baş teşrifatçı olduğu anlaşılmaktadır.

Yusuf, temel eğitimi Balasagun'da almıştır. Çağının geçerli bilimlerinin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Aritmetik ve cebir gibi bilimlere önem vermiş, astronomi bilmek isteyenlerin önce bu bilimlere hâkim olması gerektiğini belirtmiştir.

Kendisine önceden Balasagunlu Yusuf denilirken, sonrasında Has Hacip unvanını almıştır. Bu unvan, Balasagun'lu Yusuf'un eserini beğenen Karahanlı Devleti'nin hükümdarı Tavgaç Kara Buğra Han tarafından kendisine verilmiştir. Balasagunlu Yusuf'a, Has Hacip unvanını kazandıran Kutadgu Bilig (*Kutlu kılan bilgi*) eserinde 6645 beyit kaleme alınmıştır. Yusuf Has Hacip, bu eserine Besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e selam ve övgü ile başlamıştır. Yusuf kitabına şöyle başlar:

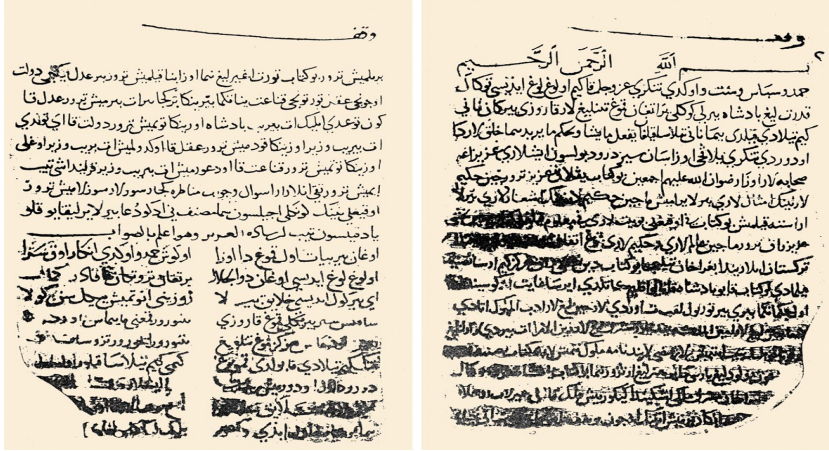
“Kitabıma, okuyana mutluluk getirsin, ona doğru yolu getirsin diye Kutadgu Bilig adını koydum. Ben sözlerimi söyledim, düşüncelerimi yazdım. Bu kitap her iki dünya için de doğruyu gösteren bir rehberdir, yardımcı bir eldir. Dosdoğru bir söz söyleyeyim size: Her iki dünyayı da devletle elinde tutabilecek kişiden daha mutlu kimse yoktur. Önce Gündoğdu'yu tanıtayım. O hükümdardır, doğru yasayı (töre) temsil eder. Aydıldı ile mutluluk güneşi doğar, o da mutluluğun (kut) temsilcisidir. Öğdülmuş akılı, Oğurmuş akıbeti temsil eder. Ben sözlerimi bu dört değer (doğru kanun, huzur, akıl, akıbet) üzerine kurdum. Okuduğunda anlayacaksın, dikkat et.” (Yusuf Has Hacıp, 2016)

Türk edebiyatında ilk siyasetname olarak kabul edilen eser, aynı zamanda nazım şeklinin ilk kullanıldığı eser olarak da öne çıkmaktadır. Eserde Türk kültürünün öğelerinden olan manilere yer yer rastlanması, onun Türk-İslam sentezi bir eser olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan Yusuf Has Hacıp'in kullandığı dil, bu dönemde henüz Arapça ve Farsça dillerinin etkisinden uzak olduğunu göstermektedir. Eserde Arapça/Farsça kelimelerin sadece yüz kadar olması buna işaret etmektedir.

Karahanlı Devleti'nin devlet ve yazı dili olan Hakkaniye Türkçesi ile yazılan Kutadgu Bilig'in, bugün aslına yakın üç nüshası mevcuttur. Her üç nüshanın tıpkıbasımları Türk Dil Kurumu'nca yapılmıştır. Bu üç nüshanın karşılaştırılması ile meydana getirilen metin ve eserin günümüz Türkçesine çevirisi, Reşit Rahmeti ARAT tarafından hazırlanmıştır. Biz de ARAT'ın eserini esas aldık.

Yazar, kitaba 'Kutadgu Bilig' adını vermesinin nedenini, "*kitaba Kutadgu Bilig adını koydum ki, okuyanı kutlandırın*" diyerek açıklamaktadır. Eser, 1069/1070 tarihleri arasında 18 ayda yazılmıştır. Hint, Fars, Arap, Türk, Çin ve İslam uygarlıklarının ilk ortak etkileşim alanı olan Karahanlılar döneminde ortaya çıkan bu eser, ideal devletin nasıl olması gerektiğini konu edinmektedir. İran'da Şahname-i Türki olarak da bilinen Kutadgu Bilig'de öngörülen ideal devlet

modeli, adil, özgür, İslami ve insan esaslı sosyal bir hukuk devleti düşüncesini barındırmaktadır.

Fotoğraf 1: Uygur Alfabesiyle yazılan Kutadgu Bilig'in ilk iki sayfası. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla Arapça başlıyor. Kahire nüshasının ilk iki sayfası (Mısır Milli Kütüphanesi numara 168)

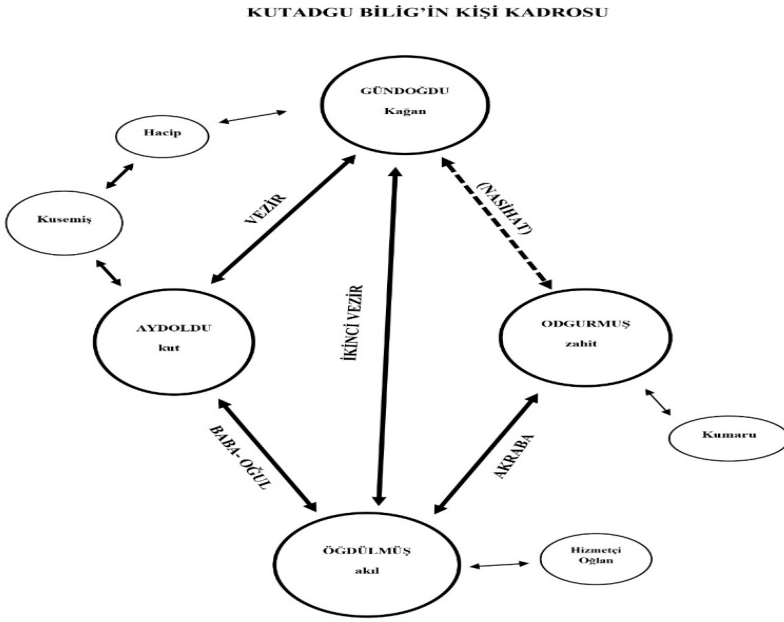
Kaynak: (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kutadgu-bilig>, Erişim Tarihi: 23.03.2023.)

Yusuf Has Hacip'in İslami ilkelere yaslanan ideal devlet anlayışı, gerek fert gerekse toplum olarak, dünya ve ahirette mesut olmaları için tutmaları gereken yollara işaret etmektedir. Nitekim Kutadgu Bilig, kutluluk bilgisi, saadet bilgisi, siyaset bilgisi, devlet olma bilgisi ve devlet idaresi bilgisi anlamlarına gelmektedir.

Yusuf Has Hacip, Talas savaşından itibaren (751) İslâmiyet'in etkisiyle hızla değişmekte olan Türk toplumunun, geleneksel ahlaki ve hukukî telâkkilerini tespit etmiş; yaşadığı çevrenin sosyal ahlâkının, kültürünün, devlet yönetimi

hakkındaki esaslarının, hukuk anlayışlarının ve askerlik esaslarının günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Eser tiyatroya bir anlatıma sahiptir. Eserde dört karakter öne çıkmaktadır: Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdülmüş ve Odgurmuş. Kün-Toğdı hükümdar olarak adaleti; Ay-Toldı vezir olarak saadeti; Ögdülmüş yardımcı vezir olarak akli; Odgurmuş ise asetiktir ve akıbeti temsil etmektedir. Bu dört ana karakter etrafında kurgulanan eser, devlet, siyaset, hükümdar ve sosyal hayat hakkında konuları ele almıştır.

Fotoğraf 2: Kutadgu Bilig'in kişi kadrosu

Kaynak: (Kutadgu Bilig, 2021: 33)

1.1. Hükümdar ve Devlet Yönetimi

Kutadgu Bilig, tiyatrovvari bir münazara şeklidir. Eserde dört karakter olmakla beraber, kitap, yukarıdan konuşan, aşağıdan dinleyen birer kişi varmış gibi eğitici ve öğretici ikili konuşmalardan oluşmaktadır. Eserde sosyal hayat, ahlâk, bilgi ve özellikle devlet anlayışı hakkındaki fikirlerin; tamamen eski Türk siyaset ruhunun, toplumunun ve yeni dinin harmanlanması sonucu oluştuğu görülmektedir.

Yusuf Has Hacıp'ın, yaşadığı dönemin iç karışıklıkları yüzünden sarsılmış olan toplum ve devlet düzenini, ideal bir devlet olarak tasarlamak suretiyle eleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim eserin sonlarında yer alan *“halktan vefa gitti, cefa çoğaldı, itimad edilecek bir kimse bulamazsın. Halktan vefa gitti yerini cefa aldı. İnanılacak kimse pek nadir”* (Yusuf Has Hacıp, 2016: 381) sözleri bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Yusuf Has Hacıp, eserini yazarken yaşadığı dönemin koşullarını çok iyi tahlil etmiş ve o dönemdeki Türk toplumunun yeni kabul ettiği din ile birlikte, devam etmekte olan eski devlet teşkilatlanmasındaki önemli yapılanmaları beceriyle anlatmıştır. Geniş bir açıdan bakıldığında Kutadgu Bilig, iyi yöneticiler bulma ve devlet yönetimini bu işi yapabilecek nitelikteki insanların eline bırakma mesajı üzerine kurulmuştur. Erdemli insanların her iki dünyanın saadetine vesile olduğu anlatılmıştır.

Emaneti ehline vermek Allah'ın adaletine uygun davranmaktır. Bu amaçla eserde sık sık işin ehline tevdi edilmesi noktasında idareciler uyarılmıştır. İdarecinin işi ehline vermekte taşıdığı sorumluluğun sık sık vurgulandığı eserde, bir yerde tespit edilen liyakatsizliğin idarecinin liyakatsizliğine işaret ettiği belirtilmiştir (Yusuf Has Hacıp, 2016: 147). Ayrıca bilgi, tecrübe, liyakat, ehliyet, seçim, danışma, meşveret, gücün paylaşılması/devredilmesi ve görev değişimi gibi konulara vurgu yapılmıştır. Doğan'a göre, H'as Hacıp'ın temellerini tespit

etmiş olduğu bu yönetim felsefesinde, idarecilerin sorumlu tutulması ve sınırlandırılması, demokratik sistemlerdeki denge ve denetleme mekanizmalarını çağrıştırır niteliktedir” (Doğan, 2002: 127).

Karahanlılar’dan Osmanlı’ya kadar süren, Türk-İslam devlet geleneğinin felsefesini çizen Kutadgu Bilig’de, idarecilerin gücünün sınırlandırılmasını sağlayacak birtakım ilkeler ortaya konmuştur. Buna göre, idarecinin halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da idareciler üzerinde hakları vardır. Has Hacıp’e göre bu haklar karşılıklı yerine getirildiği müddetçe toplumda huzur ve adalet hâkim olabilecektir. İdarecinin halka karşı hakları üçtür; *gümüşün ayarları ile oynanmamalı, adil kanunlara yöneterek kimsenin kimseye tahakküm kurmasına izin verilmemeli, toplumun güvenliği sağlanmalıdır* (Has Hacıp, 2016: 331). Devlet, piyasanın ve toplumun güvenliğinden ve adaletten mesuldür. Halk ise bunların karşılığında *idarecinin emirlerine uymalı, hazine hakkını ödemeli, idarecinin dostuna dost düşmanına düşman olmalıdır* (Has Hacıp, 2016: 331). Burada da halkın vergiden sorumlu tutulduğu, idarecinin emirlerine uymaların gerektiği ve halkta birliğin tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Öte yandan Kutadgu Bilig’de daire-i adliyenin, Türk ve Hint-İran geleneği unsuru olan, kanun/ törü ve akıl vurguları ile yeniden üretildiği görülmektedir. Eserde, memleket tutmak için çok asker ve ordunun gerekliliği, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç olduğu, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektiği belirtilmektedir.

Adaletin tahakkuk etmesi durumunda devletin yaşayacağı, aksi takdirde yıkılacağı belirtilmiştir. Bu anlamda Yusuf Has Hacıp’in Kutadgu Bilig’de kaleme aldığı şu sözleri daire-i adliye esaslarına da işaret etmektedir (Has Hacıp, 2016: 166):

“Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esâsı ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşdür. Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek, hizmet edenlerin de yüzleri gülmelidir. Bu iki zümre beyden memnun olursa, memleketi ve idaresi düzene girer; bey huzura kavuşur. Herhangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapaının elinde kalırsa, O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, beyliğin temeli yıkılır.”

Diğer yandan eserde aklın sürekli bir biçimde vurgulandığı görülmektedir. Aklı yücelten Has Hacip, akıllı insana müşavir nazarı ile bakılmasını öğütlemektedir. Ona göre bilgisizin elinden, tutulmamalıdır. Akılsız kimseler bilgiyi, bilgisiz kimseler halkı tahrif edebilirler. Dolayısıyla idareci, kulunu tavır ve hareketi bakımından değerlendirmeli ve ona anlayışı nispetinde paye vermelidir (Has Hacip, 2016: 249). Böylece, Kutadgu Bilig, bilgili ve işin ehli insanların karşılıklı danışmada bulunduğu, devlet yönetimine gireceklerin nitelikleri ve seçimi üzerine diyaloglara ayrılmıştır.

Kutadgu Bilig'de hükümdar ile vezirler arasında geçen konuşmalarda, devlet işlerinin bizzat vezirlere devredildiği görülmektedir. Zaten Küntogdi'nin iyi vezirler araması ve bu makama aday olanları bizzat kendi sınaması, bu nedenden dolayıdır. Hükümdar devlet işlerini teslim edebileceği bilgili ve güvenilir yardımcılar aramaktadır.

Eserde “Hükümdar Ögdülmüş’i takdir etti ve ona itimat ederek, bütün işleri onun eline bıraktı.” denilmektedir. Hükümdar, her işi kendisinin yapabilmesi için ne yeterli zamanının ne de bilgisinin olmadığı farkındadır. Dolayısıyla devleti temsil eden en üst makam hükümdarlık olmakla birlikte, yönetimdeki önemli işler vezir ve diğer görevliler tarafından yerine getirilmektedir. Ögdülmis, hükümdara şöyle seslenmektedir: “Hükümdardan sonra, onun yerine, hareket

ve söz ile memlekete hükmeden insan, vezirdir.” Hükümdar da (Küntogdi) vezirinin bu sözlerini onaylayarak; “Sen benim gözüm ve kulağımsın, sen gör ve işit; uygunsuz ne görürsen, onu öyle bırakma, düzelt” demektedir.

1.2. Kutadgu Bilig’de İdare

İslam siyaset düşüncesinde hükümdar, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak (emirullah, halifetullah, zillullah-i fi’l arz); halk da bir ailenin çocukları ve/ya Allah’ın emaneti olarak görülmüştür. Hükümdar, halkın muhafızı olarak onlardan, her iki cihanda sorumludur ve halka iyi, cömert, doğru davranmakla mesuldür. İslam siyaset düşüncesine hâkim olan *küfür ile mülkün idame olunacağı lakin zulüm ile mülkün asla idare olunamayacağı* yönündeki kanaat Kutadgu Bilig’de de hâkimdir. Nitekim eserde geçen “*zalim memleketine uzun müddet hüküm edemez*” (Has Hacip, 2016: 162) ifadeleri buna işaret etmektedir.

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig’de “*Yönetenler iyi olursa; halk iyi olacaktır. Beyler, hareketlerini temiz ve doğru tuttuğu ölçüde, halk da böyle olacak; beyler kanuna uyduğu sürece, halk da uyacak; beyler, zalim ve kötü olduğu zamanlarda halk da iyi yoldan ayrılacaktır*” demektedir. Burada insan doğasının hem iyiliği hem kötülüğü barındırdığı; iyiyi veya kötüyü ortaya çıkaracak olanın ise devlet yönetiminin olduğuna işaret edilmektedir.

Eser boyunca yöneten ile yönetilen arasındaki karşılıklı sorumluluk fikri dikkat çekmektedir. Bu anlamda, Ogdurmuş’un hükümdara tavsiyelerinden bir kaçını şöyle sıralamak mümkündür (Has Hacip, 2016):

1. “*Beyler baştır; baş nereye giderse, onu takip eden bütün insanlar da ona uyarlar. Sen kendi hareketini doğrult, tavrını düzelt; halkın hareketi kendiliğinden düzene girer.*”
2. “*Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar.*”

3. *“İyi memur kendini değil, devletin menfaatini düşünendir ve devlet memurunun ne kadar yükselirse yükselsin yine de bir hizmetkâr olduğunu unutmaması gerekir.”*,
4. *“Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur.”*,
5. *“Zalim zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür.”*

Eser, Hak ve adalet odaklı idare anlayışını ısrarla tavsiye etmekte ve anlamda yöneticinin ve kamu görevlisinin adil ve iyi olmasını tavsiye etmektedir.

1.3. Kutadgu Bilig'de Bilgi

İslam'ın erken dönemlerinden itibaren, bilgi teorisi Müslümanların gündeminde olmuştur. Müslümanlar kesin bilginin varlığını onaylamışlar ve bilginin temel kaynaklarını Kur'an ve Sünnet olarak kabul etmişlerdir (Arslan ve Bozkurt, 2018: s.25). Bu iki temel kaynaktan edindikleri tümel hakikatler doğrultusunda, Müslümanlar toplumu ve devleti düzenleme gayretinde olmuşlardır.

Nitekim Yusuf Has Hacıp de Kur'an ve Sünnet'ten edinilen bilgilerle toplumun ve devletin düzenlenmesi yönünde bir eser ortaya koymuştur. Fakat toplumun ve devletin düzenlenmesi öncelikle bilginin bilinmesini ve anlaşılmasını gerektirmektedir. Bunun için Kutadgu Bilig'de bilgi ve akıl, üzerinde durulan önemli iki husus olmuşlardır. Eserde, “bilginin her şeyin üstünde” olduğu belirtilmiştir. Eserde akılı, bilgiyi ve anlayışı temsil eden Ögdülmüş'in diyaloglarına yer verilmesi bile başlı başına bunun ispatı için yeterlidir.

Yusuf Has Hacıp, eserinde *“İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir. Sen ya bilgi bil, insan ol ve kendini yükselt yahut hayvan adını al ve insanlardan uzaklaş.”* demektedir. Yine eserde Hükümdar Ögdülmüş'e şöyle demektedir: *“Bütün kördüğümmler bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yaşa.”*

Yusuf Has Hacıp'e göre, bilginin değerini ancak bilgili insanlar takdir edebilir ve böylece ülke sorunlarının çözümünde bilgiye başvurabilirler. "İşi akıllı insanlar başarırlar; akılsız kimseleri işten uzak tutmalıdır." Ögdülmüş hükümdara şöyle der. "Bey, bilgili ve akıllı olmalıdır. Beyler bilgi ile halka baş oldular ve akıl ile memleket ve halkın işini gördüler."

1.4.Kutadgu Bilig'den Kutlu Sözler:

Çağımızda hala geçerliliğini koruyan bu kıymetli eserde aşağıdaki ifadeler, konumuz açısından önemli görülmektedir (Has Hacıp, 2016):

1. *"Akıl, senin için iyi ve yeminli bir dosttur. Bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir."*
2. *"Akıl süsü dil, dil süsü sözdür. İnsanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür. İnsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü parlar."*,
3. *"Anlayış ve bilgi çok iyi şeydir; eğer bulursan, onları kullan ve uçup göğe çık."*,
4. *"Ey asil insan! İnsanlığı elinden bırakma; insanlığa karşı daima insanlıkla muamele et."*,
5. *"İşi adaletle yap, buna gayret et; hiç bir zaman zulüm etme; Allah'a kulluk et ve O'nun kapısına yüz sür."*,
6. *"İnsan nadir değil, insanlık nadirdir. İnsan az değil, doğruluk azdır."*,
7. *"Akıl bir meşaledir. Kör için göz, ölü vücut için can, dilsiz için sözdür."*,
8. *"Çok dinle fakat az konuş. Sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle."*,
9. *"Fenalık cahillikten doğar, hastalıklar ve kötülükler hep aynı noksanlıktan ileri gelir. Fakat tedavi ile hastalara şifa verilebilir; terbiye ile kötüler iyi edilebilir; okumak yoluyla da bilgisizlere bilgi verilmiş olur."*
10. *"Halka faydalı ol, onlara zarar verme!". "İnsanların seçkini insanlığa faydalı olan insandır. Halk nazarında muteber kimse, merhametli olan insandır."*,
11. *"Her sözü, söz diye ağızından çıkarma. Lüzumlu olan sözü düşünerek ve ihtiyatla söyle."*,

12. *“Her bakımdan tam zengin olmak istersen, kanaatkâr ol. Böylece kendi nasibini elde etmiş olursun.”*,
13. *“İnsana, insanlığı nispetinde mukabelede bulun. Böyle mukabelede bulunduğu için, insana insan adı verilmiştir.”*,
14. *“İnsanı, dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur. İnsanı, dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden, başı gider.”* ,
15. *“Kimin sana biraz emeği geçerse, sen ona karşılık daha fazlasını yapmalısın.”*,
16. *“Söz ağızda iken sahibinin esiridir; ağızdan çıktıktan sonra sahibi onun esirdir.”*,
17. *“Yalnız kendi menfaatini gözeten dosta gönül bağlama. Fayda görmezse, sana düşman olur, ondan vazgeç.”*,
18. *“Anlayış geldi ve dedi ki; İyice dikkat et, sözün yanlış olursa, sana zararı dokunur.”*
19. *“Halkın dili kötüdür, seni çekiştirir; insanın tabiatı kıskançtır, etini yer. Sebebini sorarsan, sana söyleyeyim; Ey, mert ve yiğit, sözümü dinle: “Bilgi sahibi insanlar pek azdır; bilgisiz ise çoktur; bil ki, anlayışsız insanlar çok; anlayışlılar ise, nadirdir.”*
20. *“Bilgisiz, bilgiliye daima düşman olmuştur; bilgisiz, bilgili ile her zaman mücadele halindedir. İnsandan insana çok fark vardır; bu fark, bilgiden ileri gelir, sözüm buna dairedir.”*
21. *“Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur.”* ,
22. *“Sen her sözünü bilgi ile söyle; her kesin bilgi ile büyük olduğunu bil.”*,
23. *“Dünyayı elde tutmak için, insan anlayışlı olmalıdır; halka hâkim olmak için ise, hem akıl, hem cesaret gerekir.”*,
24. *“Dünyayı elinde tutan, onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden, bu işi bilgi ile yaptı.”*,
25. *“Halkı idare eden hâkim ve âlim beyler, bilgisizin işini kılıç ile halletmişlerdir.”*,
26. *“Ey âlim hâkim, dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.”*.

Kitabın sonunda Yusuf Has Hacip şu ifadelerle yer vermiştir (Has Hacip, 2016: 383):

“Aklımın erdiği sözlerin hepsini yazdım. Ey okuyan ve anlayan insan, bundan hisse al. Nasıl hareket edeceğini ve hangi yola gideceğini bir parça izah ettim; sen buna göre hareket ederek, hayatına esaslı bir temel kur. Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur; bu esaslı yoldan şaşma. Eğer dünya istersen, onun yolu işte bu; eğer ahiret istersen, onun da yolu işte budur. Sen kendi kulluğunu yerine getir; Allah sana kuvvet verir; bunlardan hangisini istersen, onu seç, fakat üçüncü yol arama”

Yusuf Has Hacip’in eserinde kaleme aldığı şu veciz söz oldukça önemlidir (Has Hacip, 2016: 180): “*Memleketi alan onu kılıç ile almıştır; memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur. Bir memleketi kılıç ile derhal ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz*”. Bu yaklaşım, iyilikten ve bilgiden geçen ilim ve adaletin devletin temeli olduğunun bir başka biçimde ifadesidir.

2. NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAMEİ

Türk-İslam siyaset tecrübesi içinde sayısız siyasetnameler telif edilmiştir. Kime ithaf edildiğine (hükümdara, vezire ya da her ikisine birden) veya hangi amaçla yazıldıklarına (normatif ya da açıklayıcı) göre farklılıklar gösteren bu eserler siyaset yazını ve düşünce geleneğini derinden etkilemiştir (Canatan, 2014: 7-8). Fakat bu eserler içerisinde Nizamülmülk’ün telif ettiği Siyasetname müstesna bir yere sahiptir. Nizamülmülk’ün, *magnum opusu* (büyük iş) olan Siyasetname, türdeşleri içerisinde öne çıkmış ve alanın otorite kaynaklardan biri haline gelmiştir.

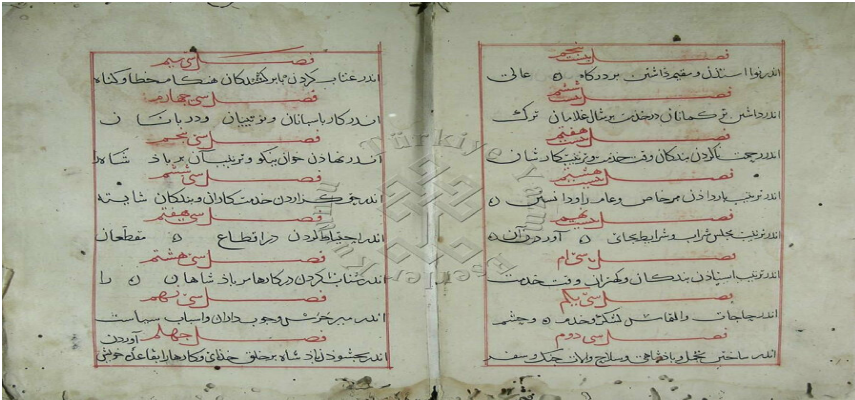
Büyük Selçuklu Devleti’nde vezirlik yapmış olan ve Nizamülmülk ismi ile tarihe geçen Hasan b. Ali b. İshak et Tusî’nin (ö. 1092) Siyasetnamesi, üzerinden bin yıl geçmiş olmasına rağmen hala güncelliğini korumaktadır. Eser, Asya’da yerleşik

bulunan bin yıl önceki Türk-İslam siyaset geleneğine ve devlet yönetme becerisine ışık tutup, eseri okuyanları şahit kılmaktadır.

Tıpkı Kutadgu Bilig'de olduğu gibi adalet kavramının oldukça fazla öne çıkarıldığı eser, dönemin sosyo-politik hayatına, askerî meselelerine, ticaret ve mali örgütlenmelerine, toplumun dayandığı kültüre ve devlet yönetme ruhuna dair güçlü bilgiler içermektedir. Eserin içeriğine bakıldığında sadece normatif olma gayesi ile yazılmadığı anlaşılmaktadır.

Eser, Selçuklu Devleti'nin işleyişini, aksayan taraflarını, alınması gereken tedbirleri, devlet müesseselerin fonksiyonel olması için yapılması gereken düzenlemeleri ihtiva etmekle birlikte dönemin olaylarını da yansıtmaktadır. Bu açıdan eser hem normatif hem de açıklayıcı bir üsluba sahiptir.

Bu çalışmada Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi iki açıdan incelenecektir: İlk olarak Nizamülmülk ve yaşadığı dönem ardından, Nizamülmülk'ün üzerinde durduğu konular genel başlıklar halinde ele alınacaktır.

Fotoğraf 4: Nizâmülmülk'ün nesih hatla istinsah edilmiş Siyâsetnâme'sinin (Sîyerü'l-mülûk) Süleymaniye Kütüphanesi Molla Çelebi Koleksiyonu'nda yer alan yazmasından örnek sayfalar.

Kaynak: Türkiye Yazma Eserler Kurumu
http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=3, Erişim Tarihi: 23.03.2023.

2.1. Siyasetname ve Nizamülmülk Dönemi

Siyasetname, Arapça *siyaset* ve Farsça mektup anlamına gelen *name* kelimelerinin bir araya getirilmesi ile oluşmuş bir (idare mektubu) terkiptir (Canatan, 2014: 6). Yunanca iki yüzlü anlamına gelen politikadan (*policy*) farklı olan Siyaset kelimesi de (*politics*), Arapça *at terbiyecisi* anlamına gelen *seyis* kelimesinden türemiştir. Vali ve hâkim olmak, halkı gözetmek, yönetmek, bu yolda gereken tedbirleri almak, hükümet işleri, politika ve diplomasi yerine kullanılmış olan ilm-i siyaset de buradan gelmiştir.

Siyasetname geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi (diğer adıyla Sîyerü'l-mülûk), siyaset ilişkileri içinden gelen biri tarafından yazılması hasebiyle dikkat çekmektedir. Devlet kurumlarının teşekkülü, işleyişi, aksayan tarafları, alınacak tedbirler, kurumlara işlerlik kazandırmak için yapılması gereken düzenlemeler hakkında bilgiler içeren Siyasetname, Melikşah'ın bilginlerden, bürokratlardan ve vezirlerden ülkeyi en iyi şekilde idare edebilmesi, din ve dünya işlerinde gerekli tedbirleri alması, kendi hayat düsturlarını, siyasî, içtimâî ve dinî davranışlarını ayarlayabileceği bir kitap- yazmalarını istemesi üzerine kaleme alınmıştır (Adalıoğlu, 2009: <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname>).

Eser, Sultan Melikşah tarafından beğeni ve takdir görmüş ve Sultan'ın gerek askerî, gerek içtimaî, gerekse ticarî ilişkilerinde yol gösterici olmuştur. Başlangıçta otuz dokuz başlık altında Sultan'a sunulmuş olan eser, daha sonra eklenen, devletin baş düşmanları olan İsmailîler hakkında nasihatler gibi bölümlerle elli başlığa sahip olmuştur.

Siyasetname tamamlandığında, Nizamülmülk'ün, Melikşah ile Bağdat seferinde olduğu bilinmektedir. Nizamülmülk, Siyasetname'nin müsveddesini temize çekmek ve eğer kendisine bir şey olursa yazılan kitabı, padişaha takdim etmek üzere saltanat özel kâtibi Muhammed Mağribî'ye vermiştir (Ayar, 2009: xii). Kitap son halini, 1098-1115 yılları arasında, Bağdat seferinde suikaste kurban giden Nizamülmülk'ün vefatından sonra almıştır.

Öncelikle belirtilmesi gereken noktalardan biri Çağrı Bey'den itibaren, Alparslan ve Melikşah dönemlerini kapsayacak şekilde hükümdarlara danışmanlık yapan Nizamülmülk, Selçukluların boy beyi olmaktan çıkarak bir dereceye kadar İslam hükümdarı sayılabilecek noktaya ulaşmasında şüphesiz kritik bir rol oynamıştır. Çünkü bu dönemde artık Selçuklular, Sultan gibi İslamî unvanlar almaya başlamış, Araplar gibi sikke bastırmış, Bağdat ve Nişabur gibi önemli kentleri ele geçirmişlerdir (Peacock, 2020: 193).

Abbasi halifeliğinin halefi kabul edilen Selçuklular, devletin teşkilatlanması noktasında İran devlet geleneğinin etkisinde kalmış; askeri, idari, mali bakımdan eski Türk devletlerinin daha iyi organize olmuş bir devamı olarak görülmüştür. Öte yandan Nizamülmülk'ün öncülüğünde, Selçuklular döneminde, hilafet daha sembolik ve kültürel bir kurum görüntüsüne bürünmüştür (Turan, 2017: 146). Nizamülmülk ile birlikte, halife ve emir (hükümdar, sultan) münasebetleri, göz ardı edilerek emirin özerk otoritesinin alanı belirgin bir hale gelmiştir. İran devlet geleneğine yaklaşılacak bu dönemde hükümdarın meşruiyeti, kargaşalığı

gidererek düzen getiren bir güçlü melikin ortaya çıkmasına dayandırılmıştır. Böylece iktidarın merkezileşmesi, otoritenin kesin bir biçimde kabul görmesi yönünde, Nizamülmülk, önemli girişimlerde bulunmuştur (Alkan, 2018: 113).

Düzen sağlayan, ümmetin birliğini tesis eden güçlü bir melikin, İslam hükümdarı olması için gerekli meşru zemini sağladığına dair gelişen kanaat şüphesiz dönemin koşullarında oldukça anlamlıdır. Hatta Nizamülmülk'ün öncülüğünde Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medreseleri de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Buna göre, İslam tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen ve mezheplerin, tarikatların sayısında ciddi artışların yaşandığı 11. Yüzyıl'da Nizamiye Medreseleri egemenliğin tahakkuku için önemli bir rol oynamıştır. Zira 11. Yüzyıl, Şiiliğin, Mısır'da Fatimiler, Suriye ve İran'da ortaya çıkmaya başlayan İslamîfiler kanalıyla varlığını devam ettirdiği; Selçuklu topraklarında İmamü'l-Harameyn Cüveynî ve İmam Gazali gibi isimlerin düşünsel dünyayı dinamize ettiği; İmam İbn Hanbeli taraftarlarının Irak'ta ağırlıklarını hissettirmeye başladığı; Abbasi Halifeleri ve Samaniler tarafından yeğlenen Hanefiliğin tırmanışa geçtiği bir dönem olarak bilinmektedir (Peacock, 2020: 117).

11. yüzyılda İslam topraklarındaki bu tablo, ümmetin birliğini tesis edecek güçlü bir melikin varlığına duyulan ihtiyacı pekiştirmiştir. Melikin otoritesini tahkim etmek ve devlet mekanizmasını kurmak adına Nizamülmülk'ün Nizamiye Medreseleri'ni kurduğu ifade edilmektedir. Hatta Omid Safi gibi isimler, Nizamiye Medreseleri'ni, Nizamülmülk tarafından kurulan bir devlet mekanizması olarak kabul etmektedir. Safi'ye göre, Nizamiye medreseleri, toplumsal düzeni eski haline getirme ve mezhepler arasındaki dengeyi sağlamada etkili olmuş; yönetim için gerekli olan bürokrat ihtiyacını temin etmiş; İslam coğrafyasında ümmet birliğinin tesis edilmesine katkıda bulunmuştur (Peacock, 2020: 119).

Devlet himayesinde kurulmuş ve bürokratikleşmiş olan Nizamiye medreseleri, Sünnî yaklaşımları birbirine kaynaştırıp, toplumda bir bağıllık hissini geliştirse de; Hicrî 1. Yüzyılda yaşanan *Büyük Fitne* hadisesinden itibaren ortaya çıkan bağımsız ve sivil hukukçuların varlığını hızla siyasallaştırmıştır. Hukukçular, bürokratik kaygılar taşıyan bu medreseler vesilesi ile iktidar örgütlenmesine bağımlı hale getirilmiş (Alkan, 2018: 114); bu durum bir melikin ümmetin başına geçebilmesi için sahip olması gereken kriterleri güce indirgeyen ve diğer bütün kriterlerin sadece nasihat hükmünde kaldığı bir siyasi düşünce geleneğini geliştirerek pekiştirmiştir.

Bu gelişmeler neticesinde, Müslüman idealizmi geleneği ile Müslüman siyasî sorumluluğu geleneği arasındaki fark aslen kabul edilmiş ve bu farkın Müslüman kurumlarının Şeriatinkiler (şer'i) ile emirinkiler (örfi) olarak kutuplaşması şeklinde yansımıştır. Âdil olmayan bir yöneticiye karşı protesto görevinin önemi giderek sönükleşmiştir. Emirlerin kadıları atama görevi kabul edilmiş lakin bir kadının atanma kriteri olarak medreseden icazet alma zorunluluğu devam ettirilmiştir. Ulema, emirlerle işbirliği yapmış olsa da din ve devlet işleri birbirlerinden giderek daha da bağımsızlaşmıştır (Hodgson, 1995: 50).

Nizamülmülk'ün, Samanoğulları yoluyla Yüksek Halife zamanlarından kalan bürokratik mirasın batıya nazaran hiç zarar görmediği Horasan'da Gaznelilerin yönetim kademelerinden talim görmüş dindar bir Cemâ'î-Sünnî (Ehl-i Sunnet ve'l-cemaâ) İranlı olduğu bilinmektedir (Hodgson, 1995: 46). Şüphesiz bu birikim sayesinde Nizamülmülk ile birlikte göçebe ve savaşçı olan Türk-İslam devleti bürokratikleşmiş, merkezleşmiş ve imparatorluğa dönüşmüştür. Zamanla Osmanlı Devleti'ne de geçen ve esasen İran menşeli olan askerlere toprak verme usulü olan iktâ sistemi de Nizamülmülk yönetiminde düzene sokulmuştur. Diğer yandan Selçuklu döneminde toprak sahipliğini vakıf şekline sokma geleneği yaygınlaşmıştır. Başlangıçta mülkiyetin vakfa bırakılması

durumu (cami, hastane, kervansaray... vb.) yeni medreselere destek olurken, giderek aile amaçlarına da hizmet etmeye başlamıştır. Ulema, vakıf gelirlerine bağımlı hale getirilerek, toprak gelirlerinin en büyük alternatif kullanıcıları olmuşlardır. Emirden bağımsız fakat onları tamamlayıcı bir konumda bulunan ulema, bu andan itibaren sistemi bir bütün olarak onaylamaya razı olmuşlardır (Hodgson, 1995: 53-54)

Kurumların birbirine kaynaştırıldığı ve bağımlı hale getirildiği bu noktada, bir hükümdarın sahip olması gereken özellikler veya ülkeyi nasıl yönetmesine gerektiğine dair nasihatlerin Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'nde üst perdeden güçlü bir biçimde dile getirilmesi oldukça önemlidir. Eser boyunca adalet ilkesine sürekli bir biçimde yapılan vurgu; Nizamülmülk'ün naklettiği *"Saltanat küfür ile devam bulur; amma zulüm ve gaddarlıkla paydâr kalmaz"* sözü gereğince adaletin en üstün erdem olarak telakki edildiğini göstermektedir (Siyasetname, II. Fasil).

Nizamülmülk Allah'ın rızasının halka yapılan ihsana ve adalete bağlı olduğunu belirterek, emirlere/meliklere iki dünya saadetinin yolunu tayin etmiştir. Esasında birbirlerine silsile yoluyla bağlı olan bu kaideler daire-i adliyenin unsurlarına işaret etmektedir. Buna göre, kul olarak yöneticiler Allah'ın rızasını kazanmakla mükelleftirler; Allah'ın rızası, halka adil davranmaya bağlıdır; bunun karşılığında halkın yapacağı dua ile mülk (devlet) payidar olacaktır; böylece yönetici her iki dünya saadetine erişecektir. Bu durum, halkın memnuniyetini, hükümdarın meşruiyetinin temeli kılmaktadır. Adalet, ehliyet, liyakat gibi İslami yönetim ilkeleri ise, halka adil davranmanın temelini teşkil etmektedir (Köse, 2018: 41).

Kısaca, Nizamülmülk eski İran ve Hint kralları, geçmiş Halifeler, emirler ve sultanların günümüz hayatına çözümde örnek olacak olayları, Kur'an-Kerim'de

konuyla ilgili olan ayetlere; Hadisler ve Sahabelerin yaşantılarına dair örnekliklere ve kendi tecrübelerine yer vermiştir. Çünkü insanın özür tıpkı fiziksel yapısı gibi esasen aynıdır. Devlet ve insan yönetme sanatı olan siyasetin kuralları da zaman üstüdür ve tarih tekrardır.

Fotoğraf 5: Melikşah'ı tahtında otururken tasvir eden bir minyatür

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/melikshah--buyuk-selcuklu->, Erişim Tarihi: 20.10.2022.

2.2. Nizamülmülk'ün İç ve Dış Siyasi Düşüncesi

Nizamülmülk'ün fikirlerinin oluşmasında ve olgunlaşmasında şüphesiz 11. Yüzyıl İslam dünyasının siyasî ve içtimaî tablosu büyük önem arz etmektedir. Yukarıdaki mezkur hadiseler ışığında, İslam dünyasındaki mevcut siyasi düşünceler bu dönemde değişip pekişmiştir. Devlet kuvvetinin uzun vadeli çıkarlarının önemsendiği, birliği sağlayacak bir egemenin varlığının öneminin giderek arttığı bu dönemde İran devlet geleneğinin etkisi ile saltanat fikrinin daha fazla ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Abbasi halifeliğinin sembolikleşmesi, hilafetin birleştirici gücünün zayıflaması, yerel güçlerin ortaya çıkması ile birlikte yeni siyasi düşünceler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni siyasi düşünceler etrafında şekillenen bir dizi yeni devlet ortaya çıkmış ve bunların en büyüklerinden biri Selçuklular olmuşlardır (Hodgson, 1995: 18). Türk-İslam düşüncesinin güçlü temellerini atan, Abbasi halifeliğinden sonra Müslüman birliğine en çok yaklaşan Selçuklular'ın elde ettiği başarıda, hükümdarın otoritesini neredeyse paylaşacak kadar büyük bir isim olan Nizamülmülk'ün fikirlerinin ve eylemlerinin payı azımsanamaz.

Nizamülmülk'e göre, Allah insanların arasından birini seçer ve onu memleketin barış ve emniyetinden sorumlu tutar. Hükümdar ise başarıya ancak Allah'a karşı titiz bir itaatle ulaşır. Nitekim Nizamülmülk Siyasetname'de, Sultan Melikşah'ın itikadı ve liyakati sayesinde, iktidarının ve saygınlığının Cihan'a ulaştığını belirtmektedir (Siyasetname, I. Fasil). Bu durum, Nizamülmülk'ün içinde yaşadığı dönemde taşıdığı temel kaygının istikrar olduğunu göstermektedir. Bu kaygı gerekçesi ile hükümdarın otoritesini tahkim etmek isteyen Nizamülmülk'ün, hükümdarın Allah tarafından seçilen birisi olduğuna işaret etmesi; onun yalnızca Allah'a karşı sorumlu olduğunun ifadesi olarak değerlendirilmiştir (Turan, 2017: 151).

Yöneten ile yönetilen arasındaki sözleşme durumunun, halkın Allah'ın emaneti olduğu, hükümdarın yalnızca Allah'a karşı sorumlu kabul edildiği bu yaklaşımda, hükümdar, kendisine Allah tarafından verilen saygınlığın kıymetini bilmekle mesuldür. Aksi takdirde başarının ve saygınlığın kaybedilmesi söz konusu olabilir. Zira Müslümanlar, Ali İmran Suresi 140. Ve 141 ayet gereği, *“Şayet siz yara aldı iseniz, karşınızdaki düşman topluluğu da benzeri bir yara aldı. İşte Biz, Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarması, sizden şehitler edinmesi, müminleri tertemiz yapıp kâfirleri imhâ etmesi için, zafer günlerini insanlar arasında*

nöbetleşe döndürür dururuz. Allah zalimleri sevmez.” zaferin ve başarının el değiştirebileceğini bilmektedirler.

Bu noktada Nizamülmülk'ün siyasi düşüncesinin özünü de net bir biçimde ortaya koyan, Siyasetname'nin İkinci Fasıl(Bölüm)'ünde şöyle denmektedir (Siyasetname, II. Fasıl):

“Padişah, Allah'ın nimetini tanırsa Allah kendisinden razı olur. Hakk'ın rızasında, halkıyla birlik olma, adaletinin yayılma ihsanı vardır. Çünkü halkın hayır duası günden güne artarsa onu ebedi kılar. Böyle padişah, devlet ve zamanından hoşnut olduğu gibi bu dünyada iyi olarak anılır, ahirette de hesabı kolaylaşıp, saadete erer. Söyle demişlerdir: “Melik inkâr ve küfürle ayakta kalabilirse de zulümle ayakta kalmaz.”

Siyasetname incelendiğinde en çok zikredilen kelimelerin başında, adalet, zulüm, ceza, asker, sultan, vezir, hazine gibi kelimelerin geldiği görülmektedir. Bu durum ülkenin adilane yönetilebilmesi için sultanların ve kullarının sorumluluklarına, hazinenin ve askerinin önemine, vezirin devlet işlerindeki görevlerine odaklanıldığını göstermektedir.

Nizamülmülk'ün birçok fasılda, en çok üzerinde durduğu noktalardan biri hükümdarın uyanık olması gerektiğidir. Uyanıklıktan kasıt; feraset sahibi yani ileri görüşlü olmalarıdır. Bu noktada hükümdar, akıllı bir vezire sahip olmalı, yüksek mevkilere tayin edilen memurların kişisel çıkarlarının olmamasına dikkat etmeli, bu görevlere tecrübeli ve azimli kişileri getirmeli, bir kişiye iki iş birden vermemeli, milletin her kesiminden kimselere memurluğa gelme hakkını tanımalı ve böylece halkın devletle bağıını güçlendirmelidir. Görevlerini yerine getirmeyen, zulmeden memurlar cezalandırılmalıdır.

Devlet işlerinde istişare ve meşverete vurgu yapan Nizamülmülk (Siyasetname, XVIII. Fasıl), padişahın önemli bir olay karşısında meşverete başvurmamasını

bencillik ve zayıflık olarak değerlendirmiştir. Nizamülmülk'ün bir diğer üzerinde durduğu konu ise kadıların/hâkimlerin görevidir. Bu görevin önemine vurgu yaptıktan sonra emirlerin, adaletle hüküm vermeleri ve adliye saraylarının işlerine dikkat etmeleri noktasında kadıları sürekli denetlemeleri gerektiğini ifade etmiştir (Siyasetname, VI. Fasıll). Vezirlik makamına gelince, Nizamülmülk, bu görevin tehlikeler ve tuzaklarla dolu olduğunu belirtmiştir. Vezir, Allah'ın emrine uymalı, hükümdarın emriyle hareket etmeli ve halka da gerektiği gibi muamele etmelidir (Siyasetname, IV. Fasıll).

Nizamülmülk özellikle diğer devletlerle olan ilişkilerde elçilerin durumuna dikkat çekmiştir. Ona göre, elçilerin gönderilmesi sadece bir mektup ya da haber ulaştırmak maksadı taşımamaktadır. Bu kişiler hem memleket hem de memleketin hükümdarı hakkında bilgi sahibi olmak için çalışmaktadırlar. Bunun için padişah, bir an dahi olsa Allah'ın emirlerinden sapmamalı, bu noktada titiz davranmalı, iyi işleri elinden bırakmamalı ve halkın dinî inançlarını kendi işlerinden üstün tutmalıdır. Böylece elçiler, memleket idaresinde bir kusur bulamayacaklardır (Siyasetname, XXI. Fasıll).

Askerî teşkilat ile ilgili verilen bilgilere gelindiğinde, şu noktalar dikkat çekmektedir: Nizamülmülk, padişahın konaklayacağı her yerde yer ve otlak yapılması gerektiğini söylemiştir. İktâ sahibi askerlerin malı çok iyi bilinmeli ve bunlar kontrol edilmelidir. Her cins ve soydan asker bulunmalıdır. Saray askersiz kalmamalıdır. İktâ sisteminin gerekleri, askerın kişilikleri üzerine değerlendirmelerde bulunan Nizamülmülk sistemin istikrarı ve devamı için pek çok önlemden söz etmiştir. Ayrıca, Nizamülmülk, XXIV. Fasıll'da değindiği bir hikâyede Sultan Mahmut'un Türk, Horasan, Arap, Hindi, Guri, Deylemlı gibi her cinsten askeri olduğunu belirterek; padişaha her milletten askerın kabul edilmesi gerektiğini işaret etmiştir.

2.3.Siyasetname'de Yöneticilere Genel Tavsiyeler

Siyasetin üst düzeyinde yer alan birisi tarafından kaleme alınması durumu, Siyasetname'yi müstesna kılmaktadır. Çünkü bu durum eserin sadece teorik bilgiye değil, pratik bilgiye de dayandığını göstermektedir. Eserde verilen tavsiyelerin, bir devlet adamının tecrübesinden damıtılarak ortaya konması onları gerçekçi ve uygulanabilir kılmaktadır. Bu tavsiyeleri şöyle sıralamak mümkündür (Siyasetname, 2006):

1. *"Herkes liyakatine göre değerlendirilmelidir. Kişide aranması gereken şey mal mülk değil hünerdir. Soyu soppu belli olan kimseler varken, devlet vazifesi ne idüğü belirsiz olanlara verilmemelidir. Devletin bekası için, ehil olmayan kimselere iş buyrulmamalıdır. Bir kişiye birden fazla iş yükleyip, onlarca kişiyi işsiz bırakmak akıl kârı değildir. Devlet adamı bunun dengesini gözettiği sürece iyi bir devlet adamıdır. Aksi takdirde saltanatının zeval bulması çok yakın olacaktır."*
2. *"Devlet, kolay kolay herkese nasip olmayacak büyük bir nimettir. Bu nimete sahip olan kimse, ahirette büyük bir külfetle de karşı karşıya olduğunu bilmelidir. Fırsat eldeyken devletin malını devlet için harcamalı, dünyalık yağmak yerine âhiret için hazırlık yapmalıdır. Kendisi son derece rahat yaşarken halkı yoksulluk çeken devlet adamını çetin bir hesabın beklediği çok açıktır. Hazret-i Ömer (r.a.) dahi bu azaptan korkuyorsa, diğerlerinin vay haline!"*
3. *"Devlet işlerinde vazife yapanlar, başkalarının hakkına çok kolay ulaşabildikleri, bütün gücü kendilerinde gördükleri için, yaptıkları her iş kayıt altında olmak zorundadır."*
4. *"Reâyânın şahsını, oğlunu, emlak ve eşyasını emniyet altında tutacak (kadar) vergi (mal) almaları kötü olursa, ikta sahiplerine bunun için müsaade yoktur."*
5. *"Mülk ve raiyyet, Sultanındır. İkta sahipleri ve valiler, başta şahne gibidirler. Raiyyet ile karşılaşmasın ve padişahın işkence ve azabından emin olsun."*
6. *"Devlet adamı zulmetmemeli, zulmetmiyorsa bile vazifelendirdiği adamların zulmedip"*

- etmediğini bilmelidir. Yoksa mazlumların ettiği ah, eninde sonunda dönüp kendisini bulacaktır.”,*
7. *“Sultan, istişare ve görüş alışverişine değer vermeli ve acele karar vermemelidir. Çünkü Sultan için sağlam görüş, güçlü ordudan daha iyidir.”,*
 8. *“Bir memuriyet verilen âmillere, Yüce Allah’ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü lütuf ve nezaketle talep etmeleri, onlara mahsul elde edilinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir... Ta ki, (bir âmil), kanun hilafına iş yaparsa veya raiyetten fazla bir şey alırsa, geri alsınlar; onu da azletsinler ve terk etsinler. Öyle ki, cihan mamur kalsın; padişah uzun ömürlü olsun; hazine dolu olsun; (böylece) öteki amiller zulüm yapmasınlar ve ibret alsınlar.”,*
 9. *“Hüküm sahibi yaptığın birini incitirsen ona bir daha iş verme. Gizlice düşmanla birlik olur seni yok etmeye kalkar.”*

Selçuklu Devletinin bir nevi anayasası olarak kabul edilebilen Siyasetname, Selçuklu Devlet yapısını ve devlet ruhunu yansıtmaları bakımından önemlidir. Hükümdarlar için öncelik, insan esaslı olup Hak için halka uzanmaktadır. Ve milletin mutluluğunu sağlamak hükümdarın esas görevidir.

On yıllar boyunca neredeyse hükümdarın otoritesini paylaşan, gücünü artıran, pek çok oğlunu torununu İmparatorluk bürokrasisinde önemli mevkilere yerleştiren Nizamülmülk’ün bu otoritesi giderek Sultan Melikşah’ı rahatsız etmiştir. Lakin vezir öldürülünceye kadar gücünü korumaya devam etmiştir. Nizamülmülk kimilerine göre saraydaki düşmanları tarafından kimilerine göre İsmailî asiler tarafında öldürülmüştür.

Kendisinden birkaç hafta sonra vefat eden Melikşah’la birlikte Selçuklu İmparatorluğu yıkılmaya başlamıştır (Hodgson, 1995: 48). Sultanın ölümüyle başlayan taht mücadeleleri, Haçlı seferleri, Hasan Sabbah’ın isyanı, Moğol istilası gibi nedenlerle yıkılan Selçuklular’dan sonra 15. Yüzyıla kadar büyük ve istikrarlı bir devlet kurulamamıştır.

3. KUTADGU BİLİĞ VE SİYASETNAME'NİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ VE DÂİRE-İ ADLİYE

Siyasetname türü eserlerde, devlet ve adalet kavramları merkezî öneme sahiptirler. Adaletin sağlanması için devlete; devletin ayakta durabilmesi için adalete duyulan ihtiyaç bu tür edebî eserlerin ana konusunu oluşturmaktadır. Buna göre, idarecilerin, adaletin tesis edilmesi için devleti etkin bir biçimde yönetmesi beklenmektedir. Bu noktada adalet, toplumun her alanında ortaya çıkan fazla değer, insanın kabiliyetlerini fazilet cihetinde geliştirmesini temin etmek için kullanıldığı müddetçe tahakkuk etmiş olacaktır (Çitil, vd., 2022: 30). Örneğin halk, ödediği vergi karşısında esasında adalet satın almaktadır ki; bu, daire-i adliyenin başka bir biçimde ifadesidir. O halde daire-i adliyeyi şu şekilde de ifade edebilmek mümkündür; *hükümdarın gücü, askeriyle, dolayısıyla hazinesiyle, dolayısıyla halka adalet vermesiyle kaimdir* (Turan, 2017: 226).

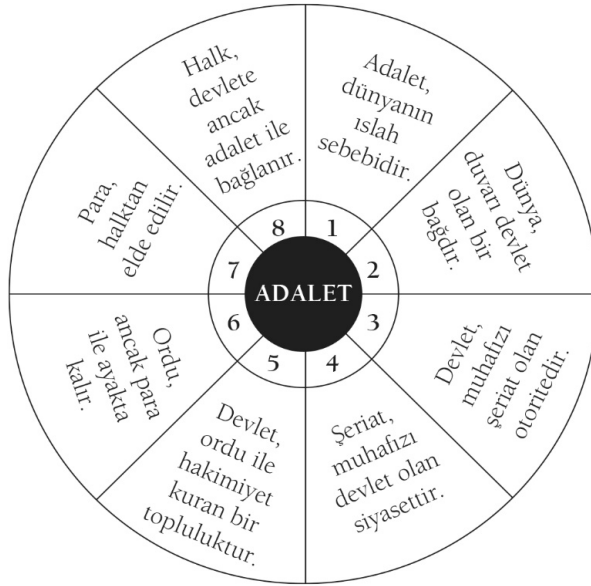
Daire-i adliye kavramını sistematikleştiren isimlerin başında Kınalızade Ali Efendi (ö. 1572) gelmektedir. Kınalızade, en bilindik eseri olan Ahlak-ı Alâî'de şu sözlerle daire-i adliyeye işaret etmiştir (Kınalızade, 2010: 225): *“Âlemin nizamının birbirine bağıllığını bir dairede tespit ettim. Böylece eşyanın devamı ve irtibatı anlaşılmiş ve görülmüş olur. Bu kitabın özü ve varmak istediği gayenin özeti bu dairedir.”* Bu daire ise sekiz esasa dayanmaktadır. Bunlar; 1-Cihan bir bağlıdır, duvarı devlettir; 2- Adalet bütün dünyanın düzenini temin eder; 3- Halkı idare altına cihan padişahının adaleti alır; 4- Malı bir araya getiren ancak halktır; 5- Orduyu ancak mal ayakta tutar; 6- Mülk ancak ordu ile zaptedilir; 7- Allah kanunu ancak Melik korur; 8- Devletin nizamını kuran Allah Kanunudur (Kınalızade, 2010: 225).

Okumuş'a göre Kınalızade, Adâlet Dairesi'ni, başka bir yerde üç kısımda özetlemekte, adâletin korunması için toplumda üç şeyin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu üç şeyden birincisi *Nâmus-u Rabbanî*, yani *şer'-i İlâhîdir*.

İkincisi *hâkim-i insanî*, yani devlet başkanı ve adâletli hâkimdir. Üçüncüsü ise *dinâr-mizânî*, yani paradır. Birinciye uymayan kâfir ve münafık; ikinciye itaatkar olmayan isyankar ve üçüncüye uymayan hain ve hırsızdır (Okumuş, 2020: 20).

Kınalızade'nin sistematikleştirdiği daire-i adliyenin, İbn Haldun'dan mülhem olduğu düşünülmektedir. İbn Haldun'un, başyapıtı olan Mukaddime'de aktardığı Mübezân Behram bin Behrâm'ın "Baykuş hikâyesi"nde söylemiş olduğu şu sözleri delil niteliğindedir (İbn Haldun, 2016: 116):

Ey hükümdar! Mülkün izzeti sadece şeriat, Allah'a itaat edip onun rızası için iş görmek ve O'nun emri ve yasakları dairesinde icraatta bulunmakla gerçekleşir. Şeriatın kıvamı ancak mülk ile, mülkün izzeti (devlet işlerini gören) adamlarla, devlet adamlarının kıvamı (para, maaş ve) malladır. Memleketi mamur hâle getirmeden başka mal temin etmenin yolu olmadığı gibi adalet olmadan da memleketi imar etmenin çaresi mevcut değildir. Adalet, halk arasına konulmuş bir terazidir. Bu teraziyi Allah koymuş, hükümdarı da ona nezaretçi tayin etmiştir.

Fotoğraf 6: Daire-i Adliye

Kaynak: Okumuş, 2019: 19

Daire-i adliye, Fotoğraf 6'da da görüldüğü üzere başlangıcı ve sonu bir noktada birleşmektedir. Burada önemli olan mesele, daire-i adliyede öncelikli olanın ne olduğu meselesidir. Yani daire-i adliyeden bahseden kişiler, yöneticinin egemenliğine ve otoritesine mi yoksa hukuka mı öncelik atfettiği oldukça önemlidir. Nitekim adalet dairesinde öncelikli amacın, askeri ve ekonomik gücün desteği ile siyasal egemenliğin tesisi mi; yoksa adaletin temini mi meselesi üzerinden pek çok tartışma yapılmış, zamanla siyasette en yüksek değerın adalet değil de güvenlik olduğunun kabul edildiği bir noktaya ulaşılmıştır (İnayet, 2008: 26).

Bu anlamda hem Kutadgu Bilig, hem de Siyasetname eserlerinin daire-i adliye noktasında tutundukları tavır oldukça önemlidir. Öncelikle her iki eser 11. Yüzyıla ait olmakla birlikte, hayat buldukları topraklar farklıdır. Kutadgu Bilig, Orta Asya'ya ait ve Türk kimliği ve dili oldukça baskın bir eserken; Siyasetname, Abbasi halifeliğinin sembolikleştiği, İran devlet geleneğinin baskın bir biçimde hissedildiği, saltanat fikrinin ön plana çıktığı bir dönemin izlerini taşımaktadır. Bu anlamda Kutadgu Bilig Türk devlet geleneğini; Siyasetname İran devlet geleneğini İslam siyaset düşüncesine aktarılmasında önemli roller üstlenmişlerdir (Sunar, 2018: s.349).

Kutadgu Bilig'de yasa ve kanun kavramları oldukça sık kullanılmaktadır. Henüz İran devlet geleneğinin sızmadığı İslam siyaset düşüncesindeki bu eserde, ideal yönetim anlayışının yöneten ile yönetilenler arasında sözleşmeci bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Yönetenler ve yönetilenler arasındaki bu sözleşme;

her iki tarafın hak ve yükümlülüklerini garanti altına alan bir yapıya sahiptir. Eser, devleti ya da hükümdarı kutsallaştırmadan, halkın haklarını ve bunları korumanın yollarını ele almıştır. Yusuf Has Hacıp'e göre, kanun halkın hakkıdır. Zulüm yanar ateştir; kanun ise sudur (Has Hacıp, 2016: 162).

Kutadgu Bilig'de dikkat çeken bir diğer nokta ise; insanların bey-kul olarak ayırt edilmemesidir. Dünyanın nefasızlığı karşısında vurgulanan bu durum, insanların eşit telakki edildiğini göstermektedir (Has Hacıp, 2016: 35). Eserde kanun karşısında bey ve kulun aynı olduğu da ayrıca ifade edilmiştir (Has Hacıp, 2016: 101). Hukukun üstünlüğü, eşitlik gibi ilkelerin yanında Yusuf Has Hacıp'in sözleşmecî yaklaşımı, daire-i adliyenin önceliğinin; egemenliğin tesisi değil adaletin ve hukukun tahakkuku olduğunu göstermektedir.

Nizamülmülk'e gelindiğinde daha farklı bir devlet kavrayışı göze çarpmaktadır. Yusuf Has Hacıp'in, devlet görevlerinde bulunsa dahi siyaset arenasında Nizamülmülk'ün otoritesi kadar bir varlık gösterdiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Nizamülmülk otuz yılı aşkın pratik siyasetin içinde yer almış; neredeyse Melikşah'ın otoritesini paylaşmış; bu süre zarfında ülkenin dört bir yanında otoritesini pekiştirmiş karizmatik bir kişiliğe sahiptir.

Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde de sözleşme söz konusudur. Lakin daha önce belirtildiği gibi bu Allah ile hükümdar arasında bir sözleşmedir. Bu durumun doğal sonucu olarak eşitlik değil padişahın en tepede bulunduğu bir hiyerarşi ortaya çıkmaktadır. Burada daire-i adliyenin en tepesinde, temel fonksiyonu sistemin döngüsel sürekliliğini sağlamak amacıyla adalet dağıtan padişah yer almaktadır (Turan, 2017: 226).

Siyasetname'de en çok öne çıkan sultan, zulüm, hazine, asker, ceza, vezir gibi kavramlar, adaletin tahakkuk edebilmesi için siyasal egemenliğin öncelikle

sağlanması gerektiğini anlatmaktadır. Daha önce değinilen mezkur hadiseler ışığında Nizamülmülk'ün siyasal egemenliğin ve otoritenin sağlanmasına yönelik yaptığı bu güçlü vurgu oldukça anlamlıdır. Böylece eşitliğin hiyerarşiye dönüştüğü; sözleşmenin halk ile yönetici arasında değil yöneten ile Allah arasında yapılan bir forma kavuştuğu bu yeni siyaset düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu dâhil olmak üzere İslam muhitinde ortaya çıkacak olan devletleri köklü bir biçimde etkilemiştir.

4. KUTADGU BİLİG VE SİYASETNAME'NİN İYİ YÖNETİM İLKELERİ VE GÜNÜMÜZDE HAK ARAMA KURUMLARI

Yukardaki üç bölümde Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk Siyasetnamesi, Dâire-i adliye bağlamında incelenmiştir. Her iki kitapta da devletin varlık gösterebilmesi için öncelikle adalete dayanması gerektiği belirtilmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında kadim Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları olan Sümerler, Babiller ve Persler'den Yunanlılara geçen ve Aristo tarafından şekillendirilen Adalet Dairesi Sistemi, Roma ve İslam Medeniyetlerinde siyasetin ilk ve temel ögesi haline gelmiştir. Nitekim Abbasiler ve Selçuklular siyasi, sosyal ve ilmi birikimi üzerinde yükselen Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, Ortadoğu ve Ön Asya'da Pax-Ottoman (Osmanlı Barışı) adıyla altı asır en uzun ve kurumsal hüküm sürebilmiştir.

Dâire-i adliye bağlamında değerlendirilen Kutadgu Bilig'e ve Nizamülmülk Siyasetnamesi'ne bakıldığında günümüzde geçerli olan ilkeler olduğu görülmektedir. Öyle ki her iki eserde devletin varlığı kadar devlet-insan arasındaki ilişkinin adalet ilkesince düzenlenmesine yapılan güçlü vurgu; insan, halk, ortak akıl (yönetişim), adem-i merkezîyet, güçlü hazine, güçlü ordu, istihbarat, diplomasi, bilginin ve aklın önemi, açıklık ve hükümdarın güvenilirliği gibi iyi yönetim ilkelerine bin yıl öncesinden işaret etmektedir. Zira her iki eserde de devletin varlığı, Hakk'ın rızasına; Hakk'ın rızası ise halka, siyasi, sosyal

ve ekonomik olarak adaletle muamele etmeye bağlanmıştır. Böylece geç sayılabilecek modern dönemde devlet-insan arasında kurulan adilane ilişki bin yıl öncesinde Türk-İslam siyaset geleneğinde kurulmuştur ki; özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'da olduğu gibi esnaf ve köylü isyanlarına rastlanmamıştır (İslamoğlu, 2010).

Modern dönemle birlikte devlet-insan arasında kurulan karşılıklı ilişkiye ve kamu yönetimi anlayışına hakim olan iyi yönetim ilkelerine bakıldığında her iki eserin dinamik yapısı daha iyi anlaşılacaktır. İnsan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde iyi yönetim ilkeleri şöyle tespit edilmiştir (<https://www.ombudsman.gov.tr/Yayinlarimiz/IyiYonetimIlkeleriRehberi>, Erişim Tarihi: 20.03.2023):

“Kanunlara uygunluk, ayrımcılığın önlenmesi, ölçülülük, yetkinin kötüye kullanılmaması, eşitlik, tarafsızlık, dürüstlük, nezaket, şeffaflık, hesap verilebilirlik, haklı beklentiye uygunluk, kazanılmış hakların korunması, dinlenilme hakkı, savunma hakkı, bilgi edinme hakkı, makul sürede karar verme, kararların gerekçeli olması, karara karşı başvuru yollarının gösterilmesi, kararın geciktirilmeksizin bildirilmesi, kişisel verilerin korunması.”

Günümüzde genel kabul gören bu maddelere bakıldığında bu ilke ve değerler, kararların nasıl alınması ve işlerin nasıl yapılması gerektiğini belirlemede kamu görevlilerine yol göstermektedir. Diğer yandan hizmetlerin ve görevlilerin değerlendirilmesinde temel kriter olarak kullanılmaktadır. Etik davranış ilkeleri etik kodlar hâline geldiğinde, buna ilişkin bir izleme ve kontrol mekanizması kurulduğunda, kurumlarda istihdamı düzenleyen mevzuatın resmî bir parçası hâline dönüşürler. Böylece etik, kişiler ve kurumlar açısından, sadece bireysel bir iç kontrol değil, aynı zamanda bir dış denetim işlevi de görürler (Eryılmaz, Biricikoğlu, 2011: 35). Buradan anlaşılacağı üzere bu kamu yönetimi anlayışı

sadece bir tavsiye niteliği taşımamakta; aynı zamanda denetime de tabi olmaktadır.

Buradan hareketle hem iyi yönetim ilkelerine hem de bu ilkelerin uygulanmasına dair belli bir denge ve denetim mekanizmasının varlığına her iki eserde de rastlanmaktadır. Hatırlanacağı üzere Kutadgu Bilig'de adaleti temsil eden hükümdarın başarısı, akıl, liyakat ve töre'ye bağlanmıştır.

Siyasetname'de ise padişahın yönetimini tahkim edebilmesi için ihtiyacı olan halk, hazine ve asker arasında adilane bir yönetim kurması gerektiğine işaret edilmektedir. Bu sistem, adalet dairesi olarak sistematize edilmiştir. Bu amaçla her iki eserde de sık sık işin ehline tevdi edilmesi ve iyi bir danışmanın eşliğinde, ortak akıl ile karar verilmesi noktasında idareciler uyarılmıştır. Her iki eserde de bilgiye, tecrübeye, liyakate, eşitliğe, doğruluğa, ehliyete, seçime, danışmaya, meşverete, gücün paylaşılmasına/devredilmesine ve görev değişimine vurgular yapılmıştır.

Her iki eserde de memleket elde tutmak için askere, askeri beslemek için hazineye, hazineyi doldurmak için halka ve halkı mutlu etmek için de yöneticinin adil olmasına ihtiyaç olduğu düşüncesi günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır. Bu da bir sosyal bilim alanı olarak telakki edilen siyasetin kurallarının aslında tıpkı fizik ve matematik gibi mekan ve zaman üstü olduğunu göstermektedir. Bugün modern siyaseti ve kamu yönetimi anlayışını şekillendiren "toplum sözleşmesi" kuramcılarının işaret ettiği devlet ve yönetilenler arasındaki karşılıklılık ve rızanın bin yıl öncesinde Türk-İslam siyaset eserlerinde yerini alması bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Nitekim Karahanlıların ve Selçukluların mirası üzerine kurulan Osmanlı'nın kurucu felsefesi olan, Şeyh Edebali'nin Osman Gazi'ye yaptığı *İnsanı yaşat ki devlet yaşasın* nasihati de aynı birikimin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Üstelik insan ile devlet arasında kurulan karşılıklığın yanında vakıf ve loncalar gibi sosyal ara alanların güçlü varlığı, vilayetler arasında ücretsiz hizmet veren kervansarayların çalışma sistemi sosyal devlet anlayışının yüzyıllar öncesinden benimsendiğini göstermektedir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig, Siyasetname, daire-i adliye sistemi ve bunların en mütakâmil formu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışı, günümüzdeki iyi yönetim ilkelerinin temelini teşkil etmektedir. Günümüzde ise bu bin yıllık birikimin üzerinde yükselen adalet ve insan odaklı devlet yönetimi anlayışını hakim kılabilmek, halkın haklarını koruyabilmek adına bir takım resmi kurumlar bulunmaktadır.

Esasen, Ruslara 1709 yılında Poltava savaşında yenilen İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar sığınması sonucu ortaya çıkan Ombudsman sistemi, bugün Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de iyi yönetim ilkelerini hâkim kılabilmek adına en önemli kurumların başında gelmektedir.

Ombudsman'ın yanında ülkemizde iyi yönetim ilkelerine dayanarak halka hizmet veren başka kamu denetim kurumları da vardır. Danıştay, Anayasa Mahkemesi ve CİMER gibi kurumsal yapılar bunların en önemlileridir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Klasik İslam siyaset düşüncesine hâkim olan en merkezi kavramlardan biri şüphesiz adalet kavramıdır. Devletin ayakta durması, toplumun huzur ve bolluk içinde yaşaması, insanın tabiatında bulunan iyiliğin ortaya çıkması ancak adaletin temini ile mümkündür. Bu dönemde en yüksek erdem olarak telakki edilen adaletin tahakkuku için adil, iyi, akıl sahibi, bilgili, takva sahibi bir hükümdarın varlığı zorunlu görülmektedir. Dolayısıyla İslam'ın klasik döneminde siyaset üzerine telif edilen eserlerin ekseriyetle, adaletin temini için hükümdara yönelik tavsiyeleri ve nasihatleri içerdiği görülmektedir.

Bu anlamda çalışma boyunca incelenen Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk Siyasetnamesi, devletin varlığının adalete; adaletin tahakkununun ise her türlü ideolojinin üstünde olan Allah'a ve haka odaklı hükümdara bağlı olduğu iki eser olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, Türk-İslam siyaset felsefesinin de özünü oluşturmaktadır. Hükümdarın adaleti temin edebilmesi için; ilim ve akıl sahibi insanlarla çalışması; işi ehline tevdi etmesi; devlet işlerinde şura ve istişareye başvurması; liyakate ve ehliyete önem vermesi; işlerini yürütürken rıza-i ilahiye gözetmesi beklenmektedir. Nitekim bunların bir araya gelmesi ile daire-i adliyenin esasları ortaya çıkmaktadır.

Fakat Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk Siyasetnamesi'nde adaletin temini öncelikli bir mesele olsa da iki eserin devlet kavrayışlarında bir takım farklılıkların olduğu görülmektedir. Kutadgu Bilig, halkı merkeze alan bir yaklaşıma sahipken; Siyasetname daha hükümdar merkezli bir yaklaşıma sahiptir. Osmanlının temel taşı olan, "İnsanı yaşat ki! Devlet yaşasın" felsefesinin de kaynağı budur. Nizamülmülk'te siyasal egemenliğin tesisinin adalet ilkesine öncelendiği görülmektedir. Özellikle seçilmiş bir hükümdar fikri etrafında şekillenen Siyasetname'de hiyerarşik bir toplumsal yapı ön plana çıkarken; Kutadgu Bilig bey-kul arasında ayırım yapmayan daha eşitlikçi bir anlayışa sahiptir.

Nizamülmülk'te seçilmiş hükümdar fikri; sözleşmenin Allah ile hükümdar arasında yapılması olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla hükümdarın sorumluluğu halka değil, Allah'a karşıdır. Fakat Kutadgu Bilig'de sözleşme halk ile hükümdar arasında yapılmaktadır. Hükümdar halkın hakkını vermekle; kanunları gözetmekle mesuldür.

Aynı yüzyılda, özünde benzer amaçlar taşıyan fakat farklı yaklaşıma sahip iki eserin hayat bulması, gerçekten de İslam dünyasının genişliğine, çoğulculuğuna ve siyaset tecrübesine dair kadim bir mirasa sahip olduğuna işaret etmektedir.

Her iki eserin hayat bulduğu bu tarihi tecrübe üzerine kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca hüküm sürmesi ve Pax-Ottomana'nın varlığı da bu temelde okunmalıdır. Şüphesiz bugün Türkiye'nin, İslam dünyasında güçlü bir siyasi irade ortaya koyabilmesi; bu tarihi mirasın en güçlü varisi olmasından kaynaklanmaktadır.

Kutadgu Bilig ve Siyasetname'deki değerler günümüzde iyi yönetim ilkelerine dayalı olan ve hak arama kurumlarının kurumsallaşmasıyla sürmektedir. Bu anlamda ülkemizde çeşitli sıkıntılar bulunuyorsa da tarihsel bilgi birikimi ve Avrupa örneğine dayalı olarak (Ombudsman, Danıştay, AİHM, Anayasa Bireysel başvuru hakkı) önemli çalışmalar ve gelişmeler görülmektedir.

Zengin akademik ve siyasi birikime sahip olan ülkemizde Kutadgu Bilig ve Nizamulmülk Siyasetnamesinden elde edilecek verilerle, günümüz ulusal ve uluslararası ilişkilerde iyi yönetim ilkeleri, insan ve adaletin önceliğiyle daha da geliştirilebilir ve bireyi devlete karşı koruyan kamu ve STK gibi (vakıflar ve lonca) kurumlardan daha çok yararlanması gerekir. Çünkü kapitalizmin sonucu olarak sadece güç ve çıkar esaslı mevcut dünya düzeni ile Daireyi adliye düzeni tamamen zıt bir yapıya sahiptir. Doğal kaynakların adil paylaşımı ve adalet, Avrupa ve ABD'ye yönelen göç ve terör tehdidini durduracağı gibi başta Afrika ve İslam ülkelerindeki çöküş ve kavgayı da sona erdirebilecek model olarak, Daireyi adliye görülmektedir. Bunu tarihe bakarak görebiliriz.

KAYNAKÇA

Adalıoğlu, Hasan H. (2009). "Siyasetnâme", <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname>, (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

Alkan, H. (2018). İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı, Editör: Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara.

- Arslan, H. ve Bozkurt, M. (2018). Sistematik Kelam, TDV Yayınları, 3. Baskı, Malatya.
- Ayar, Mehmet T. (2009). "Sunuş", Siyasetname, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, (ss. vii-xxvi).
- Canatan, K (2014). İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği, Doğu Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- Çitil, Ayhan, Üçer, İbrahim Halil, vd. (2022). "Mükellefiyet", Teklif, Sayı: 1, ss. 8-51.
- Doğan, N. (2002). "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-I", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 12, ss. 127-158.
- Eryılmaz B. ve BİRİCİKOĞLU, H. (2011), "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik", İş Ahlâkı Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 19-45.
- Has Hacib, Y. (2021). Kutadgu Bilig, Çev. Yaşar Çağbayır, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul.
- Has Hacip, Y. (2016). Kutadgu Bilig : Mutluluk Veren Bilgi. Editör: Fatih Atak, Hazırlayan: Emek Üşenmez, Akademik Kitaplar, 1. Baskı, İstanbul.
- Hodgson, Marshall G. S. (1995). İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, C. II, Çev. Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- İbni Haldun (2016). Mukaddime, Düz. Arslan Tekin, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Basım, İstanbul.
- İnalcık, H. (2005). Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- İnayet, H. (2008). Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce, Çev. Yusuf Ziya Cömert, Hece Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- İslamoğlu, H. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devlet ve Köylü, İletişim Yayınları, İstanbul.

- İyi Yönetim İlkeleri Rehberi.
<https://www.ombudsman.gov.tr/Yayinlarimiz/IyiYonetimIlkeleriRehberi>, (Erişim Tarihi: 20.03.2023).
- Kınalızade, A. E. (2010). Devlet ve Aile Ahlakı, Editör: Kemal Gurulkan, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Kömbe, İ. (2018). "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyaset Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", Divan Disiplinlerarası Çalışma Dergisi. Cilt: 23, Sayı: 44, ss. 35-60.
- Köse, Hızır M. (2018). İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri- Bir Giriş Denemesi, Editör: Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara.
- Kutadgu Bilig. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutadgu-bilig> (23.03.2023)
- Nizamülmülk (2006). Siyasetnâme, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- Nizamülmülk Siyasetnâme'si, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Kurumu http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=3 (23.03.2023)
- Okumuş, E. (2020). Osmanlı Devleti'nde Siyaset Kurumu Olarak Adalet Dairesi. Editör: Hüseyin Şeyhanlioğlu, KDY, Ankara.
- Peacock, Andrew C. S. (2020). Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum. Çev. Zeynep Rona, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Sunar, L. (2018). Patrimonyalizmin Gölgesinde İslam Siyasal Sisteminin Anlaşılması Sorunu, Editör: Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara.
- Şeyhanlioğlu, H.(2023): Muhteşem Geçmişten Şanlı Geleceğe Bereketli Hilal, KDY yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Turan, Namık S. (2017). Hilafet: Erken İslam Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

EXTENDED ABSTRACT

After the Battle of Talas (751), the war in which Turks and Muslims jointly defeated the Chinese, Turks converted to Islam en masse, sometimes under the command of Kutayba Bin Muslim, forcibly, but mostly voluntarily and en masse; They established an advanced civilization by institutionalizing with the Karakhanids (840/1212), the first Muslim Turkish State based on the Karluk, Yagma and Çiğil tribes.

The Karakhanids, who were also based on the Uyghurs who used their own writing and printing press, also revealed the first examples of scientific works with the superior civilization they established according to their environment. Kutadgu Bilig (1070), which was written in an environment dominated by Turkish language and culture and which also includes pre-Islamic values, is among the exceptional works produced in this period.

The work, written by Yusuf Has Hacip in the city of Kashgar, was dedicated to the ruler of the Karakhanids. Kutadgu Bilig, which is of historical importance in terms of Turkish Political Science, is accepted as the first work that reflects the spirit of state administration after the Turks became Muslims.

The work, which is accepted as the first political book in Turkish literature, also stands out as the first work in which the verse form was used. The occasional encounter of mani, which is one of the elements of Turkish culture, reveals that it is a work of Turkish-Islamic synthesis. On the other hand, the language used by Yusuf Has Hacip shows that he was still far from the influence of Arabic and Persian languages in this period. The fact that there are only about a hundred Arabic/Persian words in the work indicates this.

Kutadgu Bilig, which was written in Hakkaniye Turkish, the state and written language of the Karakhanid State, has three copies close to the original today. Facsimiles of all three copies were made by the Turkish Language Association. The translation of the text and the work, which was created by the comparison of these three copies, into today's Turkish was prepared by Reşit Rahmeti ARAT.

The author explains the reason for naming the book 'Kutadgu Bilig' by saying, "I named the book Kutadgu Bilig so that it congratulates the reader." The work was written in 18 months between 1069/1070. This work, which emerged during the Karakhanid period, which was the first common interaction area of Indian, Persian, Arab, Turkish, Chinese and Islamic civilizations, deals with how the ideal state should be. The ideal state model envisaged in Kutadgu Bilig, also

known as *Shahname-i Turki* in Iran, includes the idea of a just, free, Islamic and human-based social state of law.

Methods

As in the example of *Kutadgu Bilig*, it was written in the same era as *Kutadgu Bilig*, which aims to convey the historical experience of state administration to the administrators, teaches the method of how the administrators should treat the governed, shows the principles necessary for the survival of the state and society, and was written to solve the problems encountered in state administration. *Nizamülmülk Politics* is also unique in this regard.

It is possible to collect the purposes of copyrighting these literary works, which are called advice in general and politics in a narrower sense, under three main headings. The first of these talks about the characteristics required to be a sultan, the essential conditions of the sultanate, what is necessary for the sultan, how the best state organization can be established according to the time, and the religious and moral duties of the sultan. They were written on all kinds of subjects, including worship, mysticism, the creation of the world, groups of people, justice, corruption, government, taxation, the army, the peasantry, the craftsmen, diplomacy, intelligence, and the arts of politics.

Just like in *Kutadgu Bilig*, the work, in which the concept of justice is highly emphasized, contains strong information about the socio-political life of the period, military issues, trade and financial organizations, the culture on which the society is based, and the spirit of statecraft. When we look at the content of the work, it is understood that it was not written only with the aim of being normative.

Kınalızade Ali Efendi (d. 1572) is at the forefront of the names who systematized the concept of the Department of Courthouse, which is a tableau of *Kutadgu Bilig ve Siyasetname*. In his most well-known work, *Ahlak-ı Alâî*, Kınalızade pointed to the courthouse with the following words quoted from Aristoteles: "I determined the interdependence of the order of the world in a circle. Thus, the continuation and connection of the goods are understood and seen. This circle is the essence of this book and the summary of its aim." This circle is based on eight principles. These; 1-The world is a bond, its wall is the state; 2- Justice ensures the order of the whole world; 3- The justice of the world sultan takes the people under his rule; 4- It is only the people who bring the goods together; 5- Only property sustains the army; 6- Property can only be captured by the army; 7- Only the King protects the law of Allah; 8- It is the Law of Allah that establishes the order of the state.

Results

The values in Kutadgu Bilig and Siyasetname continue today, with the institutionalization of law-seeking institutions, which are based on good management principles. In this sense, although there are various problems in our country, there are important studies and developments based on historical knowledge and European examples (Ombudsman, Council of State, ECHR, Constitutional right to individual application).

The aim of this study is to analyze these works, which reflect the political spirit of the Turkish-Islamic world and show the reasons for success throughout history, and make use of them today. In the study, generally accepted translations of the works were used.